

משלחת מאיחוד האמירויות בביקור היסטורי בישראל, 20 באוקטובר 2020. צילום: מאטי שטרן/ שגרירות ארה"ב בירושלים.

רב־שיח: עשור לטלטלה במזרח התיכון – מקומה של ישראל

כרמית ולנסי

מבוא

גיליון ייחודי זה עוסק בהיבטים שונים של הטלטלה שפקדה את המזרח התיכון לפני עשור. ברב־השיח המובא לפניכם ביקשנו להתמקד בהשפעות הטלטלה הערבית על ישראל, במקומה של ישראל במרחב בעקבות הטלטלה ובהשלכות על מצבה האסטרטגי, הפוליטי והחברתי. לשם כך כינסנו מספר חוקרים ומומחים מתחומי ידע שונים ובהם: המזרח התיכון, מדע המדינה, ביטחון, סוציולוגיה וכלכלה.

הרב־שיח נסב סביב מספר שאלות יסוד, שחלקן זכו להתייחסות במאמרים המופיעים בגיליון המיוחד בנושא, ביניהן: האם ישראל היא חלק מהמערכת האזורית? אם כן, מה ניתן ללמוד מהמערכת האזורית על ישראל? באיזו מידה ממלאת ישראל תפקיד פעיל במערכת ובמחנות הקיימים באזור? כיצד ישראל נתפסת בעיני גורמים במזרח התיכון (ציבורים ומנהיגים), ולבסוף – מהי המדיניות הרצויה שעל ישראל לקדם באזור?

את רב־השיח הנחה תת־אלוף (מיל') וסגן ראש המכון למחקרים איתי ברון, והשתתפו בו: ד"ר אסף דוד, המייסד

והמנהל האקדמי של הפורום לחשיבה אזורית ועמית הוראה במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית; קסניה סבטלובה, חברת כנסת לשעבר, עמיתת מחקר בכירה במכון למדיניות ואסטרטגיה במרכז הבינתחומי ובמכון מיתווים למדיניות חוץ אזורית; תת־אלוף (מיל') אודי דקל, מנהל המכון למחקרי ביטחון לאומי; פרופ' תמר הרמן מהאוניברסיטה הפתוחה ועמיתת מחקר בכירה במכון הישראלי לדמוקרטיה, עומדת בראש מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות; ד"ר אנואר מחאג'נה, מרצה במחלקה למדעי המדינה במכללת Stone Hill בארצות הברית, מומחית לפוליטיקה המזרח־תיכונית; ח'דר סואעד, חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ודוקטורנט במחלקה לממשל בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה; טלי זינגר, יזמית, אשת עסקים ועורכת דין, מומחית לכלכלת המפרץ; עורכי כתב העת והגיליון: ד"ר קובי מיכאל וד"ר כרמית ולנסי, וד"ר שרה פוייר, עמיתת מחקר במכון למחקר ביטחון לאומי ועורכת אורחת של הגיליון המיוחד.

בעשור האחרון ועוד קודם לכן הייתה נטייה לראות בישראל שחקנית חיצונית למערכת, שכן הישראלים אינם מעוניינים לזהות את עצמם עם מאפייניו הבעייתיים והכושלים של האזור.

תובנות מרכזיות

- מרבית החוקרים הצביעו על פער בין שיוכה הגיאוגרפי של ישראל למזרח התיכון לבין התפיסה העצמית והזהות שלה כחלק מהמערכת. לגישתם, בעשור האחרון ועוד קודם לכן הייתה נטייה לראות בישראל שחקנית חיצונית למערכת, שכן הישראלים אינם מעוניינים לזהות את עצמם עם מאפייניו הבעייתיים והכושלים של האזור, ומעדיפים להתייחס לעצמם כאל "וילה בג'ונגל". חלק מהמשתתפים קראו תיגר על תפיסה זו והעלו נימוקים שונים התומכים בטיעון בדבר שיוכה של ישראל למערכת, כמו גם לחוויות ולתהליכים משותפים שזולגים מהאזור (ומהזירה הבינלאומית בכלל) לגבולותיה (למשל, הקשחת הדפוסים הפופוליסטיים והאנטי־דמוקרטיים).

ההשוואה בין המחאות מחדדת את השוני והריחוק הקיים בין ישראל לבין מדינות האזור. כל עוד לא תהיה התקדמות של ממש בסוגיה הפלסטינית, אין לישראל יכולת ממשית להשתלב באופן מלא באזור.

נדונו שתי סוגיות אשר עשויות היו להעיד במידה מסוימת על שיוכה של ישראל למערכת האזורית: הראשונה בחנה את הזיקה בין המחאות הציבוריות המתרחשות בעשור האחרון במזרח התיכון לבין גל המחאות המתחולל במדינת ישראל. אלא שלהערכת המשתתפים, העיתוי המשותף אינו מעיד על סיבתיות או על מאפיינים זהים של האזור, אלא נובע משינויים גלובליים רחבים יותר. המשתתפים גם לא זיהו חיבור או אזכור בשיח של המחאות לכך שהן קשורות זו בזו. יתרה מזאת, היו שטענו כי ההשוואה בין המחאות מחדדת את השוני והריחוק הקיים בין ישראל לבין מדינות האזור. הסוגיה השנייה נוגעת להסכמי הנורמליזציה עם איחוד האמירויות, בחרין וסודאן. על אף ההנחה הרווחת שזהו צעד חשוב בהתקרבותה של ישראל לאזור, לדעת המשתתפים אין בכך די, וכל עוד לא תהיה התקדמות של ממש בסוגיה הפלסטינית, אין לישראל יכולת ממשית להשתלב באופן מלא באזור.

- בהתייחס לשאלה אם ישראל נוטלת תפקיד פעיל ב"מחנות" הקיימים באזור ובמאבקים המתנהלים ביניהם, ובכלל, כיצד ניתן לאפיין את האסטרטגיה הישראלית באזור – חלק מהמשתתפים הדגישו את העובדה שישראל מגלמת תפקיד פסיבי במדיניותה האזורית, והיא בעיקר מגיבה לאירועים ופחות יוזמת. גם הסכמי הנורמליזציה תוארו כפרי של שתי יוזמות חיצוניות – מפרצית ואמריקאית – ולא כתוצאה מאקטיביות ישראלית. עם זאת עלה כי לישראל יש פוטנציאל להשתלב במרחב, ובעיקר במסגרת מה שמתהווה כציר של מדינות יציבות ופרגמטיות שפניהן לשלום ולשגשוג אזורי.
- בכל הנוגע ליחסן של מדינות האזור כלפי ישראל – אירועי הטלטלה במזרח התיכון בעשור האחרון הובילו את המדינות להתמקד במצוקות מבית ובענייניהן הפנימיים, כשעניין בישראל בכלל ובסוגיה הפלסטינית בפרט, בהשוואה לתקופה הקודמת לאביב הערבי, פחת בצורה משמעותית. בעוד שבעבר ישראל נתפסה כאיום המרכזי על ביטחון מדינות האזור בסקרי דעת קהל וניצבה במקום גבוה בסדר היום הפוליטי והציבורי, הרי מאז פרוץ האביב הערבי, האתגרים המרכזיים על סדר היום הם המצב הכלכלי־חברתי ושיעורי האבטלה, והעניין בישראל ממוקם מאחור בסדר היום. למרות זאת ועל אף השיפור היחסי במעמדה של ישראל, ניכר כי גם כעת ועל אף הסכמי הנורמליזציה, קיימת התנגדות רחבה בציבורים הערבים לנורמליזציה עם ישראל, להכרה בה ולקבלתה כחלק מהאזור. אולם ההסכמים האחרונים עשויים לשפר את מעמדה האזורי, ובפרט אם הסוגיה הפלסטינית לא תיזנח.
- רוב המשתתפים היו ספקנים באשר לקיומה של מערכת אזורית במובן של איגוד מדינות עם היסטוריה משותפת, גבולות גיאוגרפיים, תרבות, שפה ודת. מדבריהם עלה כי הם מכירים – ברמת המדינה – בייחודיות של כל מדינה ובהבדלים בינה לבין שכנותיה, וכן בקיומה של מערכת בינלאומית־גלובלית שמשפיעה ומושפעת מהאזור, ומכירים פחות בקיומה של מערכת אזורית בעלת היגיון ומאפיינים משותפים. סוגיה נוספת שעלתה בדיון קשורה בגבולות המרחב המזרח־תיכוני. מעניין היה לראות כי הדיון כמעט לא עסק באיראן, ככל הנראה בשל התפיסה שהיא מחוץ למסגרת הדיון והמערכת, זאת אף על פי שהיא בליבת העיסוק האזורי, בוודאי של ישראל.
- הדיון נחתם בהמלצות למדיניות מצד המשתתפים. על אף הטענה הרווחת לאחרונה בדבר צמצום מקומה של הסוגיה הפלסטינית בשיח בישראל ובאזור, הנושא

להיות בין וינה לפריז, אבל לשבת על שטיחים אוריינטליים ולאכול חומוס" (בנבנישתי, מצוטט על ידי הרמן).

אירועי הטלטלה במזרח התיכון בעשור האחרון הובילו את המדינות להתמקד במצוקות מבית ובענייניהן הפנימיים, כשעניין בישראל בכלל ובסוגיה הפלסטינית בפרט, בהשוואה לתקופה הקודמת לאביב הערבי, פחת בצורה משמעותית.

לדידה של אנואר מחג'אנה, אחד הצעדים שישראל יכולה לנקוט כדי להתקרב לאזור ולאזרחיו הוא לא לערער את מעמדה של השפה הערבית כשפה שנייה. לטענתה, צעד זה יאפשר להתקרב לתושבי האזור מבחינה תרבותית. ישראל צריכה לחשוב איך להיות חלק מהאזור באופן קונסטרוקטיבי ופעלתני ולא רק כברירת מחדל.

מחג'אנה התייחסה גם לשאלה אם ערביי ישראל מרגישים חלק מהאזור. לדבריה, דווקא בעולם התרבות רואים הרבה אומנים ערבים מישראל שהפכו פופולריים במדינות ערב, והדבר חיזק את הזהות האזורית שלהם. נוסף על כך, כשערביי ישראל מבקרים במדינות ערביות יש להם תחושת זהות, שפה, דת והיסטוריה משותפת. עם זאת, ככלל האחדות הלאומית והזהות הערבית חלשות יותר בקרב ערביי ישראל מאשר בקרב ערביי האזור. הדבר נובע מריבוי הזהויות שלהם ומכך שערביי ישראל חיים עם סתירות פנימיות – הזהות האזרחית לעומת הזהות הדתית והתרבותית: "כאזרחים לכאורה אנחנו חיים במדינה דמוקרטית (למרות קיומו של חוק הלאום וכו'); ההזדהות שלנו עם סמלי המדינה איננה קיימת; תרבותית אנחנו מדוכאים. מבחינה דתית יש אכזבה מהאסלאם בעשור האחרון, הפופולריות שלו ירדה".

רוב המשתתפים היו ספקנים באשר לקיומה של מערכת אזרחית במובן של איגוד מדינות עם היסטוריה משותפת, גבולות גיאוגרפיים, תרבות, שפה ודת.

בין האביב הערבי לאביב הישראלי

במסגרת הדיון בסוגיה דנו המשתתפים בשאלה אם קיימת זיקה בין מחאות האביב הערבי לבין המחאות שהתרחשו בישראל וברחבי העולם, ואם יש בכך כדי להעיד על שיוכה של ישראל לאזור. מרבית המשתתפים סברו שאין זיקה של ממש בין האירועים וכי מדובר בשינויים גלובליים-אזרחיים יותר מאשר בזהות ובמאפיינים ייחודיים של האזור.

נכח לאורך כל הדיון ובעיקר חזרה הטענה כי אין מנוס מיציאה מהמבוי הסתום בסוגיה הפלסטינית. לפיכך ההמלצה היא על התקדמות של ממש בתהליך המדיני. עד אז, מדינות האזור וגם ישראל ימשיכו לסבול מחוסר יציבות, וישראל לא תוכל לשפר את יחסיה עם העולם הערבי באופן משמעותי ומהותי. ההמלצה השנייה נגעה לצורך של ישראל לשפר את יחסיה עם המדינות השכנות ובראשן ירדן ומצרים ולכונן יוזמות מדיניות חדשות עם מדינות כמו לבנון.

שיוכה של ישראל למזרח התיכון

בתחילה התבקשו המשתתפים להסביר עד כמה הם מזהים את ישראל כחלק מהמערכת המזרח-תיכונית. בדיון השתקף פער בין השיוך הגיאוגרפי המוסכם לבין השיוך התפיסתי, ורוב הדוברים טענו כי הישראלים נוטים לראות את עצמם חיצונים לאזור, ואינם מזהים עם רכיבים שונים בו.

ממצאי הסקר השנתי של מכון מיתווים שהוצגו על ידי קסניה סבטלובה תומכים בטענה זו: 29 אחוזים בלבד מכלל הנשאלים השיבו שישראל שייכת למזרח התיכון; כ-25 אחוזים השיבו כי היא שייכת לאגן הים התיכון; 24 אחוזים ענו שישראל שייכת יותר לאירופה; 10 אחוזים השיבו שאינם יודעים לאן ישראל שייכת. סבטלובה מסבירה זאת בכך ש"נוח לנו לזהות עצמנו עם יוון וקפריסין יותר מאשר עם סוריה ולבנון של חזבאללה". לעומת זאת, לגישתם של ד"ר אסף דוד וד"ר אנואר מחג'אנה, ישראל היא חלק מהאזור ודימויה כנטע זר מערבי במזרח התיכון הוא שגוי ובעייתי. ההיסטוריה והפוליטיקה האזורית השפיעו על ישראל והושפעו ממנה. לטענת אסף דוד, השיוך האזורי של ישראל נובע בין היתר מנימוק דמוגרפי, כאשר עשרים אחוזים מאזרחי המדינה הם ערבים פלסטינים, ומספר לא מבוטל של יהודים הגיעו ממדינות ערביות מוסלמיות. לטענתו: "גם מבחינה משטרית ישראל הופכת להיות חלק מהאזור הזה, בכל הנוגע להתחזקות הסדר האוטוקרטי בעידן פוסט האביב הערבי. זה קשור בהמשכיותו של הכיבוש, אך גם בהתחזקותם של אלמנטים אוטוקרטיים: המתקפה על בתי המשפט, על מוסדות המדינה והציבור, אפילו על הממסד הצבאי-ביטחוני והמלצותיו ורעיונותיו". לדעתה של פרופ' תמר הרמן, הדיון בשאלה אם ישראל היא חלק מהמזרח התיכון התקיים עוד הרבה לפני קום המדינה. על פי מחקרים שערכה, רבים מאזרחי ישראל נטו לראות עצמם חלק מהאזור מבחינה תרבותית, אולם הרוב המוחלט אינו מעוניין להשתלב בפוליטיקה המזרח-תיכונית או להיות מזוהה עימה, לרבות ערבים, מזרחים ואשכנזים בישראל: "הישראלי הממוצע רוצה

תמר הרמן גורסת שלא היה קשר מכוון בין הדברים וכי ב־זמניות אינה מעידה על סיבתיות. לטענתה, גם המחאות שמתרחשות היום בישראל אינן קשורות לאירועים במזרח התיכון אלא לעולם המערבי. הרמן מדמה את המחאות למשקה של לווייתן, המופיע בגלים מסוימים. כך המחאות מופיעות במקומות שונים עם גורמים מקומיים וקשורות ברוח הזמן, כפי שאירע ביפן, בספרד, בסרביה, במנהטן וגם בישראל. לגישתה, הניסיון שנעשה בזמנו – להקרין תמונות מכיכר תחריר שבמצרים על המסך ברוטשילד במטרה לקשר בין האירועים – היה מינורי ולא צלח. את שאלת העיתוי קושרת הרמן בתהליכי פקפוק ביכולות הגלובליזציה, ואת המחאות במזרח התיכון, בישראל ובעולם היא מזהה כתוצאות של תהליך טקטוני גלובלי שיש לו השפעות מקומיות ב־זמניות.

גם קסניה סבטלובה אמרה כי אין קשר ישיר בין אירועי האביב הערבי לבין מה שהתרחש בישראל. לדידה מדובר בזן אחר של מחאות, המוכר ממדינות דמוקרטיות לרבות פולין והונגריה. זה שונה מניסיון להיפטר ממשטר רודני אוטוריטרי, כפי שאירע במזרח התיכון. גם במחאות שהתרחשו במצרים, ישראל הוזכרה בהקשר של הסכמים שהובעה נכונות לשמר אותם, אולם היא אינה חלק מהמחאה הזאת באופן ממשי ולא נתפסה כשייכת לסוגיה זו. מסקנתה היא שאירועי האביב הערבי דווקא הרחיקו את ישראל ממדינות האזור, וחידדו בקרב רבים באזור את התחושה הפסימית שהמזרח התיכון חסין לדמוקרטיה.

באופן דומה, טלי זינגר טענה כי בראשית האירועים הייתה תחושה שהמחנה הדמוקרטי באזור, שהעצים את הערכים הליברליים־דמוקרטיים והדגישם, יצר בסיס משותף לתפיסות ולעמדות המקובלות במדינות מערביות ובקרב בעלות ברית פוטנציאליות כמו ארצות הברית וישראל. הייתה תקווה ותחושה שאם גוגל ופייסבוק שימשו פלטפורמות לצורך התאגדות למחאות בעולם הערבי, הן עשויות להתגלות כאמצעי שעשוי לקרב בין ישראל לבין העולם הערבי. בפועל זה לא קרה כי המחנה הזה הושתק.

הסכמי הנורמליזציה – האם הם משנים את כללי המשחק? האם יש בהם כדי להשפיע על מידת שיוכה של ישראל למזרח התיכון?

באופן גורף למדי בלטה ההסכמה בין המשתתפים עם הטענה כי תהא זו טעות לכנות את ההסכמים הללו הסכמי שלום, שכן מדינת ישראל מעולם לא נלחמה במדינות שעימן כוננה כעת יחסים, בניגוד למציאות היחסים טרם הסכמי השלום שנחתמו עם מצרים וירדן.

לדברי אסף דוד, הסכמי השלום שנחתמו בעבר התבססו על התפיסה שיש פתרון לסוגיה הפלסטינית, וכי ההתקדמות בהסכמים האלו הותנתה בהתקדמות בהסכם השלום, או לכל הפחות בהסדר עם הפלסטינים. לדידו ההסכמים החדשים הם הסכמים דיפלומטיים מדיניים, המבוססים על הנחה סמויה בדבר היעדר פתרון לסוגיה הפלסטינית. עצם הנכונות להסכמי הנורמליזציה היא הכרה בנצחיותו של הכיבוש. דוד טען ש"ישראל" דילגה מעל הפלסטינים והירדנים בדרכה אל המפרץ, באופן שיצר פה ברית אזורית שהיא פרו־ציונית במשמעות שהימין הפוליטי בישראל מאמין, ובמובן הזה ישראל משתלבת בארכיטקטורה האזורית, ובעיקר בארכיטקטורה המפרצית – ארכיטקטורה שמקדשת כוח, אמצעי לחימה, עסקים וקפיטליזם.

סבטלובה הסבירה כי הסכמי אברהם נולדו מאירועי האביב הערבי, מהעלייה של דאע"ש ולמעשה מסדרת אירועים שזעזעו את היסודות שעליהם הושתת הסדר הישן. הם הביאו לכך שמדינות ערביות כמו איחוד האמירויות ובחריין (בינתיים בהסכמה שקטה של ערב הסעודית) מעוניינות לחזק את מעמדן האזורי לצד ישראל. המדינות הללו מבינות היטב שארצות הברית נוטשת את האזור ואינה צפויה לשוב אליו באופן בולט בתקופה הקרובה. לתפיסתה, ההסכמים לא מקרבים את ישראל לאזור אלא דווקא מחזקים את עמדתם של אלו שטוענים: "הנה יש ערבים שלא דורשים מאיתנו ויתורים טריטוריאליים, ויש בכך כדי לחזק את התפיסה הימנית שאומרת שלא צריך להתפשר..."

אודי דקל קשר את הסכמי אברהם לסוגיה הפלסטינית וטען שהחיבור לחלק ממדינות האזור מאפשר להתמודד עם הסוגיה הפלסטינית "מבחוץ פנימה": "קודם ניצר הסכם אזורי ומההסכם האזורי נגלוש לתוך העניין הבילטרלי שבינינו לבין הפלסטינים, שבו אנחנו לא יודעים בדיוק איך נטפל".

הסכמי הנורמליזציה, לגישת טלי זינגר, הם תוצר של תהליך מלמעלה-למטה, חזון אסטרטגי של ההנהגה, שהוא הפוך במהותו מהתהליך שהכרנו באביב הערבי, אשר החל כקריאה מלמטה של האזרחים – לחירות ולשינוי במצבם הסוציו־אקונומי. למעשה, עצם יכולתו של מנהיג לבטל חוק חרם בסיסי ומקיף שהוטל במשך שנים על ישראל התאפשרה הודות לאופי הריכוזי של המשטרים ולחוזת החברתי במדינות המפרץ.

ישראל כשחקנית פעילה באזור

האם ישראל נוטלת תפקיד פעיל ב"מחנות" הקיימים באזור ובמאבקים המתנהלים ביניהם, וכיצד ניתן לאפיין את האסטרטגיה הישראלית באזור?

הוביל לדיון מרתק בשאלה: כיצד ישראל נתפסת במזרח התיכון על ידי אזרחי המזרח התיכון?

ח'דר סואעד הסביר כי על פי ממצאי סקרי דעת הקהל בעולם הערבי של Arab Barometer, עד לפני עשור ישראל דורגה במקום הראשון מבחינת האיום הגדול ביותר על הביטחון הערבי. מאז ניכרת מגמת ירידה בחומרת האיום שהיא מציבה (51 אחוזים דירגו אותה כאיום החמור ביותר ב־2011, לעומת 37 אחוזים ב־2020). בערב הסעודית, למשל, חלה בתקופה זו ירידה מ־30 אחוזים לארבעה אחוזים מהסעודים, שתופסים את ישראל כאיום. במצרים, למרות זאת, רבע מהציבור המצרי (כ־25 מיליון) עדיין ממשיך לראות בה איום.

לעומת זאת יש קונצנזוס ברוב העולם הערבי בנוגע להתנגדות להכרה בישראל (84 אחוזים לפני עשור וכ־88 אחוזים ב־2020). לדברי סואעד, התפיסה האנטי־ישראלית רווחת בעיקרה ב"אל־משרק" – אזור סוריה, לבנון ועיראק וירדן, וב"אל מגרב" – צפון אפריקה. העמדה הזאת נובעת בעיקר מתפיסתם את ישראל כמדינה כובשת, מדינה עם שאיפות אימפריאליסטיות, מדינה רוויזיוניסטית. מעניין לראות, עם זאת, כי הבעיה הפלסטינית והנימוק הדתי כהנמקות לתפיסה זו זכו לדירוג נמוך מאוד.

לטענת טלי זינגר חל היפוך ושינוי בשיח ביחס לישראל. מהכחשת קיומה של מדינת ישראל להפך המוחלט של כינון יחסים. למרות שהשינוי בא מלמעלה – מההנהגות, הוא מחלחל בהדרגה לציבורים. מדובר בשינוי מהיר, אך כזה שנתפס אותנטי בקרב האזרחים. בביקוריה התכופים במדינות המפרץ במהלך העשור האחרון התרשמה זינגר שהפוליטיקה וההתייחסות לישראל נותרו מחוץ לשיח: "עצם הניסיון לגלוש באתר עם סיומת co.il מתוך איחוד האמירויות היה מסתיים במסך אזהרה אדום, שמתריע מפני הפרת הכללים; שיחות טלפון ישירות מישראל לא היו אופציה בכלל. עצם ציון מדינת ישראל באיחוד האמירויות היה גורם למקומיים וזרים לזוז באי־נוחות בכיסא". לטענתה זה נבע בעיקר מהרגישות הפוליטית ומהרגש האנטי־ישראלי שרווח בקרב הקהילות הפלסטיניות והלבנוניות באמירויות. מאז ההסכמים הרגישות דעכה, ואחד הביטויים הבולטים לכך הוא שכיום ניתן להיכנס למדינות הללו בהצגת דרכון ישראלי. זינגר מספרת שכבר עתה ניתן לראות מוצרים כמו בטטות, המסומנים בדגל ישראל בשווקים המקומיים.

המלצות למדיניות הישראלית

לנוכח שלל השינויים שהתחוללו במערכת האזורית בעשור האחרון, ובפרט סביב הסכמי הנורמליזציה,

לאורך השנים האחרונות ישראל נוקטת אסטרטגיה של הסתגלות לשינויים ופחות של מדיניות אקטיבית יזומה, שבמסגרתה מוגדרים מצבי סיום רצויים. בשלבים המוקדמים של האביב הערבי, הנטייה הישראלית הייתה "לשבת על הגדר" ולהתבונן במתרחש. לטענת אודי דקל, כאשר נוצרו איומים מוחשיים מידיים הם טופלו, אך לא כפועל יוצא של אסטרטגיה ארוכת טווח סדורה ומגובשת. האקטיביות והאסטרטגיות מצד ישראל בעשור האחרון באה לידי ביטוי בעמדתה הנחרצת הגורסת שאי אפשר יהיה לכונן מדינה פלסטינית.

דקל הסביר כי הריחוק הזה שבהתבוננות מהצד הוביל לגיבוש התפיסה של "הווילה בג'ונגל": "תיאר אותה לראשונה אהוד ברק ולאחר מכן אימץ אותה נתניהו, שמספר לעם ישראל שאנחנו נמצאים בסביבה שכולם מסביב חיות טרף לכן עלינו לבנות קיר ברזל, כיפת ברזל, כדי להגן על עצמנו מפני הסביבה ולהתמקד בווילה ולטפח את הווילה. מה קרה? בעקבות הטלטלה הערבית פתאום גילינו שלא תמיד האזור מאפשר לנו לשבת על הגדר ולצפות בהנאה במה שמתרחש, כפי שקרה בסוריה".

לטענתו, הסכמי הנורמליזציה מעידים על כך שהאזור בעצם החליט לאמץ את ישראל, יותר משישראל בחרה לאמץ אותו. המהלך נבע מתחושת האיום המשותפת שנוצרה מקיומם של צירים בעייתיים באזור: הציר האיראני־שיעי וציר חדש בהובלתו של נשיא טורקיה ארדואן, אשר לו שאיפות "ניא־ועות־מאניות" לשליטה במרחב, ולבסוף הציר הג'האדיסטי שאומנם נחלש, אבל עודנו קיים. מדינות ערב ובעיקר מדינות המפרץ זיהו את הצורך לכונן ציר חדש, המורכב ממדינות יציבות ופרגמטיות ואשר עשוי להביא עימו שגשוג לאזור – ולישראל עשוי להיות תפקיד מרכזי בו. תפיסה זו התחזקה עם ההבנה האזורית כי ארצות הברית אינה מתכוונת להישאר לעולמי עד באזור, ואינה מתכוונת להילחם את מלחמותיהם של אחרים. יתר על כן, היוזמה האזורית לווה ביוזמה אמריקאית בהובלת ממשל טראמפ, אשר גרסה כי יש צורך בבניית ברית של מדינות הנמצאות תחת המטרייה האמריקאית ובהשפעתה, כדי להתמודד עם גורמים עוינים [לצורך שמירה על אינטרסים אמריקאיים חיוניים ומבלי שארצות הברית תצטרך להמשיך לקיים נוכחות צבאית משמעותית באזור – ק.מ.]. לדעת דקל, גם פה ישראל נהגה בפסיביות ונשאבה לכך דרך שתי היוזמות לעיל.

כיצד נתפסת ישראל במזרח התיכון?

הדיון במידת השתייכותה של ישראל למערכת האזורית ולתפקיד בפועל שהיא ממלאת בארכיטקטורה האזורית

ומנהיגי המפרץ, בעיקר באיחוד האמירויות, במטרה לרתום אותם לסיוע בשיקום עזה והרשות הפלסטינית, הנמצאת גם היא על סף קריסה.

לעומת זאת, אסף דוד סבר כי המערכת הפוליטית הישראלית במצבה הנוכחי אינה בשלה לטפל בסוגיה הפלסטינית, ולכן מוטלת על האופוזיציה האחריות לאתר גורמים באמירויות ובבחרין שאיתם ניתן יהיה לדון בנושא. לדידו יש להיפתח לכיוון הקטרי, שכן קטר נמצאת בצומת מרכזי בין אינטרסים צולבים, היא מקיימת מגעים עם ישראל, חמאס, איראן, טורקיה וגם עם ארצות הברית. כדבריו: "אם ישראל הרשמית נכנסת למפרץ – ישראל האופוזיציונית יכולה להיכנס לקטר".

השלום עם השכנות

קסניה סבטלובה הציעה להתמקד בשיפור היחסים עם שכנותיה של ישראל, החולקות עימה גבול משותף – ירדן ומצרים. לטענתה, הסכמי אברהם אומנם חשובים, אך היחסים הבילטרליים שלנו הולכים ומידרדרים. ייתכן שדווקא במארג היחסים החדש שנוצר, יתאפשר להגביר את שיתוף הפעולה הכלכלי בעיקר עם ירדן, שמצבה הולך ומידרדר. באשר למצרים, יש מספר מצומצם מדי של אנשים במערכת הישראלית האמונים על היחסים עימה, והשאלה היא מה יהיה כאשר יסיימו את תפקידם. לפיכך נחוץ מאוד להרחיב את המעגל ולהעמיק את היחסים.

טלי זינגר ואודי דקל טענו שאל לה לישראל "לרוץ מהר מדי" אלא לגלות איפוק, ריסון ובעיקר סבלנות, על מנת להשתלב באופן מעמיק יותר באזור בכלל ובמפרץ בפרט, להימנע מלהביך את הצד השני ולהצטייר כאגרסיביים. מדיניות נבונה ושקולה עשויה להוביל לשלום מעט שונה מהשלום עם מצרים וירדן, ולכונן קשרים הדוקים בין העמים.

לגישתו של דקל, ראוי לראות בנורמליזציה מקפצה ליוזמות חדשות, למשל לבנון, בין היתר בהקשר של הגבול הימי. לטענתו צריך לצאת מהמסגרות המקובעות ולחשוב על כל מיני יוזמות אזוריות. בכל הנוגע לאסטרטגיה הישראלית מול איראן, דקל מעריך כי המפרציות מקוות אומנם שהחיבור לישראל ירתיע את האיראנים מלפעול נגדם, אך אינן מעוניינות שזה יוביל לעימות צבאי עם איראן ויגרור את מעורבותן. על ישראל להביא זאת בחשבון. לדידו, הדרך היעילה להתמודד עם איראן היא באמצעות גיבוש מדיניות משותפות עם הממשל החדש בווינגטון.

העלו המשתתפים הצעות והמלצות למדיניות עבור ישראל. בלטו בעיקר שתי המלצות: הראשונה – לא ניתן להתעלם מהסוגיה הפלסטינית, וכל עוד לא יחול שינוי משמעותי, מדינות האזור וישראל ימשיכו לסבול מחוסר יציבות; השנייה – על ישראל לשפר את יחסיה עם המדינות השכנות ובראשן ירדן ומצרים; המלצה נוספת שעלתה עסקה בהכרח שבשיקום שירות החוץ הישראלי, על מנת לאפשר ניהול יחסי חוץ שקולים וסדורים.

תמר הרמן קושרת בין הסכמי הנורמליזציה לבין תהליך שהחל כבר בשנות ה־50 במסגרת ברית הפריפריה שב־גוריון הוביל, והשתתה על הרעיון של הידוק היחסים עם סודאן, אתיופיה, טורקיה, איראן, הכורדים, הנוצרים בלבנון ועוד. לגישתה יש להתנתק מהשינוי ומההעדפה הפוליטית למנהיג כזה או אחר, ולהבין שכיום רוב האנשים בישראל מעוניינים ברגיעה אזורית. כך למשל, 75 אחוזים מהנשאלים בסקרי דעת קהל שערכה הרמן לאחרונה סבורים ששלושת ההסכמים שנחתמו – עם סודאן, בחריין ואיחוד האמירויות – שיפרו את מצבה אסטרטגי של ישראל. נתון זה מעיד על העדפה גורפת מכל קצות הקשת הפוליטית במדינה.

פתרון הסוגיה הפלסטינית

אנואר מחג'אנה הצביעה על הקשר שבין מדיניות הפנים לבין מדיניות החוץ של ישראל בהקשר האזורי. לטענתה אין מנוס מפתרון הקונפליקט עם הפלסטינים, כי פתרונו יוביל לשילוב משמעותי של ישראל באזור וליציבות, שכן הוא יעסוק באנשים ולא רק בממשלות. זאת ועוד, על ישראל לנקוט שורת צעדים מהותיים בנוגע לפלסטינים ולערביי ישראל, ובכלל זה ביטול של חוק הלאום ושינוי מעמדה של השפה הערבית. אודי דקל הדגיש כי ההערכה בישראל שלפיה הסוגיה הפלסטינית כבר לא רלוונטית וכך גם היוזמה הערבית – שגויה מעיקרה: "על מקבלי ההחלטות בישראל להפנים שגם המשטרים שמכוננים איתנו יחסים אינם יכולים להתעלם מהעניין הפלסטיני ולזלזל בו. צריך להבטיח להם שזה לא נעשה על חשבון הפלסטינים... מי שחושב שמחר בבוקר אפשר יהיה להכריז שוב על סיפוח ושהיחסים האלה יישמרו – טועה, לכן אנחנו צריכים להיות מאוד מרוסנים במהלכים שלנו ולהתייחס גם לאינטרסים שלהם [של אותן מדינות – ק.מ.], כדי לבנות שכבות על שכבות של שיתוף פעולה". גם ח'דר סואעד סבר ששלום עם איחוד האמירויות הוא מהלך חיובי אבל "יש לדבר עם האנשים ברמאללה". הוא המליץ על מדיניות פרו־אקטיבית בנוגע לסוגיה הפלסטינית והציע לגבש יוזמה ישראלית אל מול אנשי

סיכום

העשור של הטלטלה הערבית הוביל לארגון מחדש של המזרח התיכון שהכרנו. המערכת, בין שמדובר במערכת אזורית ובין במערכת עם מאפיינים אחרים, מאופיינת בסוג של "אייציבות יציבה", במובן של תהליכים שעדיין נמשכים, מצוקות שלא באו על פתרונן, משטרים שבחלק מהמדינות נותרו על מכונם (סוריה) או שגם אם התחלפו, נותרו דומים במאפייניהם לאלו שנדמה היה שנעלמו (מצרים), ועם רמות גבוהות של כישלון מדינתי וריבונות מתפוררת ובלתי אפקטיבית (לוב ותימן). בסופו של העשור מיצובה של ישראל טוב יותר מבחינה אסטרטגית, בעקבות תהליכי נורמליזציה המביאים לידי ביטוי את ההכרה המתרחבת בנחיצותה ובתרומתה האסטרטגית לחלק מהמדינות, ואת חשיבותה הפוחתת של הסוגיה הפלסטינית בסדר היום של רוב המדינות הערביות במרחב. השיפור במיצוב האסטרטגי אינו משקף בהכרח שינוי עומק בנכונות של הציבורים הערביים לקבל את ישראל כחלק לגיטימי ובלתי נפרד מהמרחב. למרות היחסים החמים יותר, המסתמנים עם איחוד האמירויות ובחריין, השלום עם מצרים וירדן נותר קר, והסכמי הנורמליזציה עם סודאן מסתמנים כדומים יותר להסכמי השלום עם מצרים וירדן. ישראל מעמיקה ומבססת את

השתלבותה במרחב אך עדיין אינה חלק בלתי נפרד ולגיטימי ממנו. הסוגיה הפלסטינית עודנה רובצת לפתחה ומרחב התמרון שלה בהקשר זה מצטמצם, בשל השינויים הצפויים בממשל האמריקאי וההכרח להתחשב במדינות שאיתן נחתמו הסכמי הנורמליזציה. לעומת זאת, ייתכן שדווקא מתוך האילוצים החדשים ובשל הפנמה של מהות השינויים מצד הפלסטינים, יכולות להתפתח הזדמנויות לשיפור המציאות הקיימת בתהליכים שמגמתם הסדרים מוגבלים, להבדיל מהסדר קבע, בהשתתפות ובסיוע של מדינות המפרץ ואולי אפילו מרוקו, שיהיה בהם כדי לשפר את המציאות הקיימת ולהכשיר תנאים להתקדמות נוספת.

נראה כי התובנה המוסכמת העולה מרב־השיח היא שישראל אינה יכולה לשקוט על שמריה וגם לא לדבוק במדיניות הסטטוס קוו, ועליה לפתח ולשכלל את אסטרטגיות הפעולה לצורך הרחבת מסגרת הסכמי הנורמליזציה, תוך הפגנת יצירתיות מדינאית בכל הנוגע לסוגיה הפלסטינית ושילובה באופן מושכל בהתארגנות המחודשת של המרחב.

ד"ר כרמית ולנסי היא עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ועורכת עדכן אסטרטגי.

חייל סוני צועד למען עצמאות בדרום תימן המשוסעת, 30 באוגוסט 2019. צילום: נביל חסן/איי.אף.פי.

מהעימות הסוני-שיעי ליריבות תלת־קוטבית: התערבויותיהן של המעצמות האזוריות בעימותים לאחר האביב הערבי

עידו יהל

מעורבות זו לפני שהפכה להתערבות צבאית, במהלך המחצית הראשונה של העשור. למעשה, מאז פרוץ האביב הערבי ועד 2015 נרשמו שתי התערבויות צבאיות בלבד, שהיו מוגבלות למדי בהיקפן ובוצעו בהזמנת הממשלות של המדינות השסועות – ההתערבות של ערב הסעודית בבחריין ושל איראן בסוריה. ואולם, במחצית השנייה של העשור הקודם גברה מאוד שכיחותן של התערבויות צבאיות בעימותים באזור, והן אף התרחבו והתמשכו – דוגמאות לכך הן ההתערבות המשותפת של ערב הסעודית ואיחוד האמירויות בתימן, ההתערבות של טורקיה ואיחוד האמירויות בלוב והתערבויותיה הרבות של טורקיה בסוריה.

מאמר זה סוקר את הספרות שנכתבה על אודות התערבויות אלה, במטרה להבין את ההבדלים בתגובותיהן של המעצמות האזוריות במזרח התיכון לעימותים שפרצו בעקבות האביב הערבי. מכיוון שסקירת ספרות זו עוסקת בראש ובראשונה באירועים שהתרחשו במחצית השנייה של העשור, מרבית המחקרים שיופיעו

הטלטלה האזורית בעקבות ההתקוממויות העממיות ב־2010–2011 במספר מדינות ערביות, הידועות בכינוי הרווח "האביב הערבי", גרמה לשינויים משמעותיים בנורמות ובקודי ההתנהגות באזור. ואכן, אחת הטענות הבולטות ביותר באשר לאביב הערבי היא שהדבר עודד מדינות רבות במזרח התיכון להתעלם מהנורמה של אי־התערבות ולמלא תפקיד אקטיבי יותר בענייניהן של מדינות אחרות. עם זאת, חרף העלייה הברורה בהיקפה של מעורבות שאינה צבאית בכמה מן העימותים שפרצו מייד אחרי האביב הערבי, במקרים רבים פסקה

מרבית הספרות בנושא האביב הערבי, ובייחוד החלק העוסק בתופעת ההתערבות, מתייחסת לעימות הסוני-שיעי כאל קו השבר העיקרי במזרח התיכון לאחר האביב הערבי. ואכן, במהלך המחצית הראשונה של העשור סבבה היריבות האזורית בעיקר סביב שסע זה.